

LIETUVIŲ PATARLIŲ KELIAI Į PASAULĮ (Mažoji Lietuva, XVII-XIX a.)

KAZYS GRIGAS

Folkloristikos mokslas kaip savarankiška disciplina susiformavo Europoje XIX a. pradžioje, tačiau folkloro tekstai pradėti kaupti ir skelbti daug anksčiau. Taip atsitiko ir su lietuvių tautosaka, kurios pirmieji rinkiniai buvo sudaryti ir pasitelkti rašant kitus darbus jau XVII-XVIII a. Nuo tada iki pat XIX a. pabaigos ji, ypač patarlės ir frazeologija, buvo palyginti intensyviai renkama, skelbiama ir panaudojama Mažonoje Lietuvoje. Čia ji jau XVII a. pabaigoje — XVIII a. pradžioje tapo bent kelių kalbinių bei istoriografinių veikalų sudėtine dalimi. Atsirado vienas kitas tekstų rinkinys. Tekstai buvo verčiami į vokiečių kalbą, daug jų vienaip ar kitaip aiškinta, rašyta apie jų reikšmes, ir visa tai šiandien suprantame kaip lietuvių folkloristikos užuomazgas.

Šie procesai Mažonoje Lietuvoje vyko dviejų skirtingų kultūrų sankryžose. Tekstai ir duomenys apie juos buvo autentiška lietuvių kaimiečių kūryba, savaiminga, atspindinti to krašto čiabuvių dvasinę kultūrą, išmintį, patirtį, bet užrašius beveik viskas iškart buvo atitraukiama nuo savaimingo lietuvių kultūros vyksmo. Lietuvių tautosaka buvo naudojama kita kalba rašiusių žmonių ir skiriama ji buvo ne lietuviams arba ne tik jiems. Lietuviški tekstai savaimė patekdavo į kitos kultūros apyvartą kaip žemesnės, eksproprijautos kultūros elementai. Tačiau dėl tokios nelygybės lietuviškas žodis neprarado savo originalaus švytėjimo. Palyginti daug tada užrašytų ir į minėtus raštus patekusių tekstų išliko iki mūsų dienų ir įėjo į lietuvių folkloristikos istoriją. Be to, dėl antrosios, jų kelius į viešumą lydėjusios kalbos jie buvo išgirsti už etninės kultūros ribų, tapo kitų tautų domėjimosi objektu. Su jais Lietuva peržengė tautinio uždarumo ribas, patraukė ne vienos pasaulinio garso asmenybės žvilgnį. Šiame straipsnyje mėginama apžvelgti svarbesnius lietuvių patarlių ir frazeologijos rinkimo, skelbimo, naudojimo bei vertinimo atvejus XVII-XIX a. Mažonoje Lietuvoje. Tai daroma siekiant parodyti, kaip mūsų kultūra, tegu ir nepalankiomis sąlygomis, skynėsi kelius į tarptautinį pripažinimą.

Pasaulietinio turinio raštija Mažonoje Lietuvoje ilgai buvo gausesnė ir įvairesnė negu Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje. Kur kas anksčiau čia pasirodė ir pirmosios lietuvių patarlių publikacijos. Dauguma religinių ir kalbinių raštų rengėjų čia buvo vokiečių kilmės reformatų liuteronų dvasininkai, turėję lietuvius mokyti tikybos bei moralės jų gimtąja kalba, nes vokiečių kalbos lietuviai kaimiečiai, matyt, nemokėjo. Tai vertė pačius

dvasininkus mokytis lietuvių kalbos, kad žmonės galėtų juos suprasti. Radosi kunigų ir kitų bažnyčios tarnų, taip suartėjusių su parapijiečiais, kad jie ėmė patys ir ragino kitus tos kalbos mokytis iš žmonių, įsiklausant į gyvojo žodyno, sintaksės ypatybes, į pačią kalbos dvasią. Tokiais atvejais negalėjo likti nepastebėti įtaigūs, vaizdingi kalbos elementai — patarlės ir priežodžiai.

Būta ir daugiau akstinių. Išvalgesnieji mokytis žmonės gerai matė ir jautė vietos lietuvių kalbos, dvasinės kultūros, gyvenimo būdo ir tradicijų skirtumus nuo valstybėje dominuojančios atsineštinės vokiečių kalbos ir kultūros. Kai kuriems Prūsijos istorikams parūpo aprašyti šio savito, pastebimai stelbiamo etninio vieneto portretą. Tai skatino regioninis patriotizmas, kai su reformacija nuėjusioje Rytų Prūsijoje pradėta didžiuotis senųjų prūsų narsumu, kitomis tauriomis ypatybėmis. Pasigirdo balsų, smerkiančių katalikiškojo kryžiuočių ordino agresiją prūsų žemėje. Senųjų prūsų vardas, išlikęs regiono pavadinime, sublimavosi į pagarbą prūsų kraštui. Čia pat gyvenančiuose dar nenutautintuose lietuviuose įžiūrėta giminystė su prūsų kultūra, kai kurie autoriai lietuvių kultūrą vertino kaip prūsų kultūros atmainą. Šalia kitų Prūsijos istorijai skirtų veikalų sukurta etnografinių aprašų apie lietuvių ir asimiliuotų prūsų kultūrą kaip Vakarų Europai įdomią egzotiką. Tarp šių aprašų autorių būta lietuviams artimų žmonių, galėjusių su jais sieti savo kilmę, pavyzdžiui, J. Bretkūno vaikaitis M. Pretorijus (Prātorius). Istoriko išvalgumą, išsimokslinimą, rašytinių šaltinių pažinimą šiame asmenyje papildė tiesioginė pažintis su vaizduojama tikrove ir, kas be ko, sentimentai tam, kas sava. Pasakojant apie lietuvių kalbą ir senojo tikėjimo relikthus, neapsieita be smulkiosios tautosakos.

T. Lepnerio (Lepner) etnografinio aprašo „Prūsijos lietuviai“¹ rankraštis datuojamas 1690 m. (paskelbtas 1744). Jame aptarta ir pavyzdžiais iliustruota daug lietuvių materialiosios kultūros, papročių, apeigų ir kalbos detalių, yra užuominų apie socialinę lietuvių padėtį, santykius su vokiečiais. Mėgindamas sukurti „išbaigtą lietuvių paveikslą, ryškiau apibūdinti jo dvasines savybes, sąmoningumą ir išmintį“², Lepneris greta kitų duomenų pasitelkė ir smulkiają tautosaką. Jo pateiktas tekstų pluoštas — 16 patarlių bei frazeologizmų ir 7 mįslės — turėjo iliustruoti lietuvių kalbos vaizdingumą, kalbančiųjų sąmojingumą. Tekstai autentiški, tokie, kurių variantų gyvojoje kalboje apstu iki šiol. Įdomu, kad tarp jų, panašiai kaip ir J. A. Brando (Brand) kelionės aprašyme³, yra patarlė „Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos“, kurios atitikmens būta gyvo senųjų prūsų kalboje⁴. Krinta į akis taip pat Lepnerio įdėtas posakis „Vokiečiai greit bus tokie pat gudrūs kaip ir mes“, iliustruojąs lietuvininkų tautinį išdidumą. Tad Lepnerio, kartais kritiškai vertinusio aprašomos tautos

kultūros detales, pavyzdžiui, lietuvių dainavimą palyginusio su vilkų staugimu, pridėti patarlių ir frazeologizmų tekstai priminė skaitytojams neigiamą lietuvių požiūrį į atėjūnus vokiečius.

Maždaug tuo pačiu metu, tik daug plačiau lietuvius aprašė M. Pretorijus, sukūręs dviejų tomų veikalą, pavadintą „Prūsijos įdomybėmis“⁵. Mažosios Lietuvos lietuvius Pretorijus siejo su prūsais. Be įvairių rašytinių šaltinių, jis naudojosi savo surinktais duomenimis bei užsirašytais lietuviškais tekstais, kai kuriuos apytikriai lokalizuodamas ir datuodamas, pavyzdžiui, pažymėdamas, kad atitinkamas posakis „nadruvių tebevertojamas“⁶. Kelis lietuvių patarlių tekstus ir porą mįslių Pretorijus citavo pasakodamas apie aprašomo krašto seniuosius tikėjimus, papročius, kalbą. Citatos aiškinamos nurodant posakių perkeltines reikšmes bei meninių vaizdų motyvus. Lietuvių ir vokiečių santykiams iliustruoti, pavyzdžiui, cituojamas posakis „Kvailas kaip vokietis“, su cituotu Lepnerio tekstu pažodžiui sutampa ironiškas vokiečių ir lietuvių išmoningumo palyginimas. Nors ir ne visas paskelbtas (ištraukų 1731 m. pasirodė leidinyje „Acta Borussica“, o atskira knyga sutrumpintas tekstas išleistas 1871 m.⁷), Pretorijaus veikalas XVIII ir XIX a. vokiečių skaitytojams labai teigiamai pristatė lietuvių tautą ir kultūrą. Pretorijus „pirmasis bandė atskleisti smulkiojoje lietuvių tautosakoje slypinčią kūrybinę liaudies galią, grožio pajautimą, išmoningumą“⁸. Patarlių išmintis ir sąmojis veikale pasitelkta kaip geri viso to įrodymai.

Pirmosios žinios apie viešus svarstymus, kad patarles naudinga rinkti ir naudoti mokantis kalbos ir gerinant raštų kalbą, mus pasiekė iš XVIII a. pradžios, tačiau tokios mintys, matyt, brendo jau gerokai anksčiau. Po kelėtą lietuvių patarlių ir frazeologizmų J. Lebedys surado net keliuose XVII a. kalbiniuose darbuose: D. Kleino (Klein) gramatikoje (1652), T. Šulco (Schultz) (Sapūno) „Lietuvių kalbos gramatikos metmenyse“ (1673), vadinamajame Krauzės (Krause) žodyne (XVII a.). Daugiau kaip šimto vienetų patarlių ir frazeologizmų rinkinį Lebedys paskelbė iš rankraštinio vokiečių-lietuvių kalbų žodyno, pridėdamas savo tyrinėjimų išvadas, kad tai būta Fr. Pretorijaus (Prätor) apie 1675 m. sukurto darbo⁹. Patarlių rinkinys pateiktas Pretorijaus žodyno priede kaip pavyzdžių pluoštas, iliustruojas lietuvių kalbos meninės raiškos ypatumus. Taigi matome, kad jau XVII a. lietuvių patarles savo darbuose pradėjo naudoti ir mėgino skelbti gana daug apie lietuvius ir jų kalbą rašiusių liuteronų dvasininkų ir kad apie tai turėjo būti gana plačiai kalbama. Beje, palankias šių žmonių pažiūras į patarles ne tik kaip į kalbinę, bet ir į etinę vertybę galėjo skatinti M. Liuterio Biblijos vertimas, kuriame hebrajų ir graikų bei lotynų kalbų patarlės buvo ne verčiamos, o keičiamos vokiškais atitikmenimis¹⁰.

Matyt, tos ir kai kurios kitos aplinkybės lėmė, kad apie lietuvių patarlių vertę samprotauta XVIII a. pirmajame dešimtmetyje įsiliepsnojusio kalbinio ginčo dalyvių. Vienas iš jų buvo M. Mėrlinas (Mörlin), 1706 m. atskira brošiūra paskelbęs garsųjį "Pagrindinį lietuvių kalbos principą"¹¹. Esama žinių, kad Mėrlino rašinys buvo vienas iš trijų tada pasirodžiusių traktatų, kuriuose polemizuota dėl lietuviškų raštų bei lietuviams sakomų pamokslų kalbos blogybių, aiškintasi, kaip tos kalbos vartojimą bažnyčioje bei raštijoje tobulinti. P. Ruigio (Ruhig) ir kitų lietuvių raštijos istorikų minimų, bet iki šiol nerandamų kitų dviejų traktatų turinys beveik visai nežinomas¹², o Mėrlino rašinyje atkakliai įrodinėjama, kad dvasininkai, norėdami būti tikinčiųjų suprasti, turėtų tos kalbos mokytis iš pačių lietuvių kaimiečių. Ten pat pabrėžiama, kad ypač gerų tos kalbos vartojimo pavyzdžių galima rasti dainose, patarlėse, frazeologijoje. Apie frazeologizmus (Redens-arten) Mėrlinas, pavyzdžiui, sakė, kad jų "negalima išversti į vokiečių kalbą pažodžiui, neiškreipus lietuvių kalbos". Jis ragino "ieškoti priežodžių (proverbia), nes lietuvių priežodžiai turi tinkamiausių žodžių"¹³.

Ten pat jis pagyrė savo oponento Valterkiemio pastoriaus J. Perkūno turimą lietuviškų patarlių rinkinį, samprotavo, kad patarlių reikia teirautis iš tikrų lietuvių (puren Littauen). Nors paskelbtas ir mažu tiražu, šis kreipimasis į lietuviškų parapijų kunigus negalėjo likti be atgarsio. Iš Ezopo pasakėčių vertėjo į lietuvių kalbą T. Šulco (Schultz), lietuvių kalbos žodyno ir gramatikos autoriaus P. Ruigio, kelių kitų dvasininkų pritarimo Mėrlino idėjoms matyti, kad tuo metu būta ištisos grupės žmonių, susirūpinusių lietuvių kalbos kultūros reikalais ir vertinusių patarles kaip tos kalbos pažinimo priemonę.

Plataus atgarsio XVIII a. susilaukė Ruigio "Lietuvių kalbos ... tyrinėjimas"¹⁴, ypač trys šiame leidinyje paskelbtos dainos, įėjusios į istoriją kaip pirmoji lietuvių liaudies dainų publikacija. Šiomis dainomis, išspausdintomis originalo kalba su vertimais į vokiečių kalbą, XIX a. žavėjosi ir K. F. Lesingas (Lessing), pabrėžęs, kad Ruigio paskelbti tekstai — geriausias įrodymas, jog ir paprastų kaimiečių gryčiose gimsta poetų. Visose lietuvių folkloristikos istorijose paprastai nurodoma, kad vieną iš šių dainų baladėje "Žvejė" panaudojo J. V. Gėtė (Goethe), kad visas tris ir dar kelias lietuvių dainas pasaulio tautų dainų rinkinyje publikavo J. G. Herderis (Herder). "Tyrinėjimą", kaip ir "Lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną" (1747) bei "Lietuvių kalbos gramatikos pradmenis" (1747), Ruigys rašė vykdydamas bažnytinės ir pasaulinės valdžios sankcionuotą programą tvarkyti ir norminti lietuviškų religinių raštų kalbą, teikti pagalbą lietuviškose parapijose dirbantiems dvasininkams, tačiau jo norai siekė gerokai toliau. Jam — Mėrlino šalininkui ir idėjų tėšėjui — rūpėjo parodyti lietuvių kalbos savitumą ir

vietą šalia kitų kalbų. Jis palyginti gerai išmanė tos kalbos sandarą, jautė jos dvasią, neslėpė savo simpatijų jai, taigi ir lietuvių tautai. Ryškus to pavyzdys — pastaba žodyno pratarmėje, kur Ruigys smerkė pasigirdusius raginimus, kad lietuvių jaunimą krikščionybės dalykų reikia mokyti vokiškai. Taip darant, pasak Ruigio, būtų nesilaikoma Kristaus mokymo¹⁵.

Dainas Ruigys skelbė norėdamas parodyti lietuvių kalbos grožį (dainų skyrius pavadintas „Apie lietuvių kalbos grožį ir patrauklumą“), o patarlės ir mįslių turėjo padėti įsitikinti tos kalbos turtingumu ir tobulumu. Skyriuje „Apie lietuvių kalbos turtingumą ir tobulumą“ pateikęs 14 patarlių ir 11 mįslių, jis pridūrė: „Iš tokių gudrių pasakymų gali matyti, jog lietuviui moka sąmojingai kalbėti ir gali kartu suvokti tos kalbos savitumą“¹⁶. Tą savitumą iliustruoja taip pat 100 lietuviškų frazeologizmų (tarp jų yra ir patarlių), paskelbtų „Tyrinėjimo“ priede¹⁷. Žodyne patarlių ir frazeologizmų tekstus Ruigys skelbė iliustruodamas atskirų žodžių vartoseną, aiškindamas žodžių ir žodžių junginių reikšmes, o „Tyrinėjime“ gretino lietuvių ir kitų tautų patarles kalbėdamas apie tų tautų kalbų giminumą. Antai skyriuje apie graikų kalbą, kaip apie tariamą lietuvių kalbos senelę, jis sugretino patarlės „Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos“ lietuvių ir graikų atitikmenis¹⁸. Sugretinimas įspūdingas, nes indoeuropietiškos kilmės žodžių Dievas ir duoti pasikartojimai abiejuose tekstuose iš tiesų labai primena šių kalbų giminumą, stebina aliteracijų panašumu. Ruigys nepranoko to meto bendrosios kalbotyros ir neišvengė netikslių lietuvių kalbos kilmės apibendrinimų, bet vis dėlto jam pavyko atkreipti dėmesį į tam tikrus kalbų ir kultūrų giminystės faktus. Lietuvių kalbą jis prilygino antikos garsenybei graikų kalbai. Kartu su kitame skyriuje sugretintais gausiais lietuvių ir graikų kalbų leksikos atitikmenimis tokie pavyzdžiai bent kiek veikė vokiečių skaitytojus, kėlė tarptautinį lietuvių kalbos prestižą.

Patį didžiausią darbą renkant ir naudojant Mažosios Lietuvos smulkiają tautosaką nuveikė J. Brodovskis (Brodowski). Šis protestantų bažnyčios vaikų mokytojas (precentorius) XVIII a. pirmojoje pusėje parašė stambų vokiečių-lietuvių, lietuvių-vokiečių kalbų žodyną¹⁹, daugybę lietuviškų žodžių vartojimo atvejų pavaizduodamas patarlių, frazeologizmų, mįslių pavyzdžiais, pastabomis apie lietuvių papročius ir tikėjimus. Patarlių ir frazeologizmų žodyne daugiausia. Štai kaip apie patarles pasakyta ilgoje žodyno antraštėje: „Vokiečių-lietuvių ir lietuvių-vokiečių kalbų žodynas, kuriame yra tiek Biblijos Senojo ir Naujojo Testamento žodžiai, tiek namų apyvokos žodžiai, taip pat daugiau kaip du tūkstančiai lietuviškų priežodžių ir daugiau kaip šimtas mįslių ir kuris tuo būdu yra jei ne visiškai pilnas, tai bent gana išsamus. Visa tai vien Dievo garbei ir lietuvių kalbos mylėtojų labai dideliu vargu ir atsidėjimu sulasė Jokūbas Brodovskis, Trempų precentorius“²⁰. Rašant

žodyną Brodovskio turėta stambus patarlių ir mįslių rinkinys, panaudoti beveik visi jo tekstai ir nuolat stengtasi užrašyti kuo daugiau kalbos duomenų iš žmonių lūpų. "Jis net kartais nesibodėdavo dėl vieno žodžio ar posakio, kad suvoktų jų prasmę, nukeliauti keletą mylių"²¹ — yra pasitebėjęs gerokai jaunesnis Brodovskio amžininkas G. Ostermejeris (Ostermeyer). Žodyno rankraštis išliko ne visas, bet ir iš tos dalies, kuri pasiekė mūsų laikus, J. Lebedžio išrinkti ir paskelbti tekstai — geriausias šio kalbos mylėtojo atlikto didžiulio lietuvių smulkiosios tautosakos kaupimo darbo įrodymas.

Brodovskio Žodynas, kaip ir minėtas smulkiosios tautosakos rinkinys, liko iki šiol neišspausdintas²², bet šio žmogaus panaudotos patarlės netruko patekti į plačią apyvartą. Amžiaus pabaigoje daug jų į savo žodyną (1800)²³ sudėjo K. Milkus (Ch. G. Mielcke). XIX a. viduryje Brodovskio rankraščių frazeologija reėmėsi G. H. F. Neselmanas (Nesselmann)²⁴ ir A. Šleicheris (Schleicher). Milkus ir Neselmanas Brodovskio patarlėmis iliustravo savo žodynuose teikiamų žodžių vartoseną, be to, panaudojo dalį Brodovskio komentarų, aiškinančių perkeltines posakių ir žodžių reikšmes. Šleicheris daug Brodovskio smulkiosios tautosakos sudėjo į lietuvių kalbos skaitinių chrestomatiją (1857)²⁵. Negana to, daug šių tekstų pateko į Didžiosios Lietuvos raštiją. Nemažai Milkaus iš Brodovskio rankraščių išsirašaytų ir 1800 m. žodyne panaudotų tekstų XIX a. pirmojoje pusėje išsirankiojo ir J. I. Kraševskis (Kraszewski). Dar daugiau, dažnai nenurodant nei pirmojo nei tarpinių šaltinių, jų pateko į Didžiąją Lietuvą per Šleicherio chrestomatiją. Iš šios knygos daug Brodovskio tekstų perėjo į A. Baranausko, L. Ivinskio patarlių rinkinius, M. Miežinio "Lietuvių, latvių ir lenkų kalbų žodyną" (1894). Šleicherio ir Miežinio leidiniais naudojosi, taigi ir Brodovskio tekstų skelbė vos ne visų lietuvių patarlių leidinių sudarytojai XX a. Daug šių tekstų, paženklintų raide B (Brodovskis), skaitome didžiajame Lietuvių kalbos žodyne.

Brodovskio patarlių sanaupa buvo žinoma ir minima daugelio vėlesnių lietuviškų raštų rengėjų. Ypač palankiai apie ją yra rašęs Ostermejeris, samprotavęs, kad visas Brodovskio patarlės reikėtų išleisti: "juos (patarlių tekstus) verta išrinkti, sutvarkyti ir su paaiškinimais išspausdinti. Jie neabejotinai išgarsėtų labiau negu Agrikolos vokiečių priežodžiai²⁶ ir visų pasigėrėjimui parodytų senovės lietuvių sąmoji, taip pat duotų progą apgailestauti, kad vokiečių ordinas šitokią tautą įstūmė į tokią baisią vergovę"²⁷. Taip buvo pagerbtas Brodovskis, o į patarlės pažvelgta kaip į ilgaamžį palikimą, reprezentuojantį lietuvių tautą, jos kūrybines galias. Patarlių išmintis ir sąmojis — tautos išmintis ir sąmojis, ir tai pabrėžiant buvo aukštinama lietuvių tauta. Ostermejeris piktinosi tos tautos pavergėju vokiečių ordinu, apgailestavo varganą lietuvių būklę.

Taip rašyti galėjo didelis lietuvių draugas, kaip ir daugelis kitų lietuviškų raštų autorių, besidarbuojant pamilusių lietuvių kalbą ir tautą: ne veltui Brodovskis citatoje žodyno antraštėje sakė savo kūrinį skiriaš lietuvių kalbos mylėtojams. Mes nežinome ir nesužinosime, kiek Mėrlino, Ruigio, Ostermejerio apie lietuvius ir jų patarles pasakytos mintys pasiekė plačius vokiečių kultūros ir mokslo sluoksnius, bet neabejojame, kad tiems kultūros darbininkams ir dvasininkams, kurie buvo susiję su Mažąja Lietuva, jos buvo nesvetimos. Suartėdami su lietuvių kultūra, jie dažnai tapdavo tos kultūros gerbėjais ir užtarėjais. Ne paskutinis vaidmuo formuojantis tokioms nuotaikoms teko patarlių vaizdais kalbančiai tautos kūrybai.

Aplenkdami Milkaus žodyną, atsidūrusį ant XVIII-XIX a. slenksčio, didelio lietuvių kultūros puoselėtojo, pirmosios lietuvių dainų knygos (1825) leidėjo L. Rėzos turėtą patarlių pluoštą, kitus mažiau reikšmingus lietuvių patarlių rinkimo bei publikavimo atvejus, pažvelkime į XIX a. Mažojoje Lietuvoje išryškėjusias naujas jų rinkimo ir skelbimo tendencijas. XIX a. smulkioji lietuvių tautosaka tapo lyginamosios kalbotyros objektu. Lyginamojo istorinio kalbotyros metodo kūrėjų pastebėtas lietuvių kalbos išlaikytų formų archajiškumas ir giminingumas su sanskritu. Lėmė, kad žymiausi indoeuropeistai suskato tos kalbos mokytis, remtis jos pavyzdžiais, iš gyvosios kalbos užrašytais tekstais. Bene pats didžiausias lituanistikos entuziastas buvo Šleicheris, keletą metų Mažojoje Lietuvoje mokėsis lietuvių kalbos, išleidęs garsųjį „Lietuvių kalbos vadovėlį“, lietuviškus pavyzdžius gausiai naudojęs savo indoeuropeistikos darbuose. Vadovėlį sudarė pirmoji mokslinė „Lietuvių kalbos gramatika“ (1856) ir stambi lietuviškų tekstų chrestomatija „Lietuvių kalbos skaitiniai ir žodynas“²⁸.

Skaitiniuose Šleicheris paskelbė ištraukų iš K. Donelaičio „Metų“, iš daugelio reikšmingesnių Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje iki tol egzistavusių tautosakos publikacijų bei rankraščių²⁹, visa tai papildydamas savo paties užrašytais tekstais, kurių žymią dalį sudarė patarlės, priežodžiai, frazeologija. Mokytis lietuvių kalbos, tiksliai kalbos duomenis, taip pat kaupti lietuviškus tekstus keletą metų Šleicherini padėjo iš Ragainės apylinkių kilęs lietuvis mokytojas Kumutaitis, kurio užrašytų patarlių irgi nemažai pateko į skaitinius. Minėtini taip pat iš K. V. O. Glogau rankraščių (Mažoji Lietuva), iš Daukanto, Ivinskio (Didžioji Lietuva) publikacijų į skaitinius patekę patarlių tekstai. Lietuvių tautosaką, taigi ir patarles, išvedant už Lietuvos ribų ypač gerai pasitarnavo 1857 m. atskira knyga pasirodę visos skaitinių knygoje paskelbtos tautosakos vertimai į vokiečių kalbą³⁰. Tai iki šiol geriausia visų pagrindinių rūšių lietuvių tautosakos knyga vokiečių kalba. Vieną kitą jos tekstą panaudojo vokiečių patarlių penkiatomyje³¹ K. F. W. Vanderis (Wander). Rengdamas

pasaulio patarlių rodyklės projektą, ja naudojosi šiuolaikinis suomių paremiologas M. Kūsis (Kuusi). Nemažai skaitinių knygos tekstų šio amžiaus pradžioje pateko į J.Lautenbacho (Lautenbachs) lietuvių-latvių patarlių lyginamąją publikaciją³². Skaitinių knyga — vienas iš daugelio lietuviškų tekstų šaltinių šiuolaikinės latvių paremiologės E. Kuokarės (Kokare) lyginamuosiuose darbuose³³.

Šleicherio skaitinių knyga iš visų ankstesniųjų lietuvių patarlių publikacijų išsiskiria nuorodomis į skelbiamų tekstų šaltinius. Skelbiamų tekstų jis nė kiek neredagavo, tik pritaikė jiems savo rašybą. Iš nuorodų matyti, kada ir kur apytikriai tekstas užrašytas, o tai padeda suvokti kai kurias tarmių žymes, kalbos istorijos faktus. Padaryta pradžia moksliniam patarlių tekstų skelbimui, gausiems lietuvių kalbos ir kultūros tyrinėtojams įduota į rankas patogi pagalbinė priemonė.

Kitas žymus indoeuropeistas A. Becenbergeris (Bezenberger), profesoriavęs ir rektoriavęs Karaliaučiaus universitete, XIX a. antrojoje pusėje rinko Mažonoje Lietuvoje ne tik kalbos duomenis ir tautosaką, bet ir archeologinius bei etnografinius paminklus, tyrė dvasinę ir materialiąją lietuvių kultūrą, kalbos istoriją bei tarmes. Daugiausia dainuojamosios, pasakojamosios ir smulkiosios lietuvių tautosakos pateko į jo 1882 m. išleistą knygą „Lietuvių tyrinėjimai“³⁴. Didžioji dauguma knygoje paskelbtų patarlių ir įvairių tipų frazeologizmų (keiksmų, prakeiksmų, burtų ir prietarų raiškos frazių), kaip ir kitų rūšių tautosakos, surinkta paties Becenbergerio ir tik menka dalis išsirašyta iš periodinių leidinių bei knygų. Taip pat palyginti nedaug tekstų gauta iš Didžiosios Lietuvos — Biržų, Telšių, Kretingos apylinkių — gyventojų. Nepalyginti daugiau jų susidarė iš Klaipėdos krašto, Tilžės, Ragainės apylinkių. Kai kas, matyt, užrašyta Karaliaučiaus mieste. Regioninė priklausomybė aiškėja iš tarmės skirtumų ir dar labiau iš kiekvieno teksto kilmę ženklinančių santrumpų. Santrumpos iššifruotos knygos pratarmėje, nurodant pateikėjų vardus ir pavardes, gyvenamąją vietą, leidinių pavadinimus, leidimo metus. Tuo būdu Becenbergerio priartėta prie tautosakos tekstų metrikavimo šiuolaikinių metodų, ir tai, matyt, jam buvo paranku aiškinantis tarmių ypatumus. Lyginant nešykštėta knygoje pastabų bei nuorodų į kituose lietuvių tautosakos leidiniuose pastebėtus skelbiamų kūrinių variantus. Šitaip pateikdamas tekstus Becenbergeris gerokai išplėtė lietuvių tautosakos, taigi ir patarlių, stebėjimo lauką, praturtino tarptautinės lituanistikos duomenų barą. Atskiri patarlių tipai jo knygoje pradėjo ryškėti su gana didele leksikos, fonetinių ir sintaksinių formų įvairove.

Kultūros istorijos aspektu naudingi Becenbergerio aprašyti lietuvių tikėjimai, burtai, prietarai, magija, orų spėjimai, sapnų aiškinimai, garsų pamėgdžiojimai, vaikų žaidimai, kita papročių ir apeigų tautosaka, daugeliu atvejų paryškinta frazeologizmais. „Barzūks atbėga“, „bėsūks

sók", "žémės bũils", "laumes íkaits", "Laúmés pirszts", "Laumés pápai", "Laumės szlóta", "Ràganas spiaúdals", "Rùgu bába" — tai vis tradiciniai žodžių junginiai, Becenbergerio pateikti vokiečių kalba perpasakotuose tikėjimų, papročių, apeigų motyvuose. Becenbergerio knyga išsaugojo nemažą Mažosios Lietuvos odiozinių žodžių junginių — prakeiksmų, keiksmų, pravardžiavimų — kolekciją. Čia esama į ankstesnius tekstų šaltinius, atrodo, nepatekusių piktų kreipinių, blogio linkėjimų, pavyzdžiui, "Kat tavę lápės", "Tegùl tavę vàrgs atem", "Važók į pèklà akiù atdegti", "Tu smàlen bàmba", "Tu sèna kvàgžde" ir daug kitų. Dalies žodžių prasmės paaiškintos arba, kur tai įmanoma, pridėti lietuviškų tekstų vertimai. Šalia Brodovskio iš XVII-XVIII a. išsaugotų keiksmų, prakeiksmų, linkėjimų tai bene reikšmingiausia Mažojoje Lietuvoje buvusių gyvų šio tipo frazeologizmų sankaupa. A. Sabaliauskas, paminėjęs kai kuriuos šios knygos trūkumus: pasitaikančius netikslius užrašymus, rašybos nevienodumus, priegaidžių neskylimą, — pabrėžia didelę šios knygos reikšmę šių dienų lietuvių lingvistikai³⁵, o mums pri- valu pridurti, kad tai neeilinis tautosakos bei kultūros istorijos duomenų šaltinis, lengvai prieinamas lietuvių ir nelietuvių skaitytojams.

Būta XIX a. Mažojoje Lietuvoje ir daugiau leidinių, į kuriuos, be kitos lietuvių tautosakos, pateko patarlių, bet visų šių publikacijų vertė neprilygo Šleicherio ir Becenbergerio paskelbtosioms. Minėtina dar tai, kad lyginamosios kalbotyros ir apskritai tautotyros atstovų domėjimąsi lietuvių kalba ir kultūra pradėta remti tos kalbos greito išnykimo prognozėmis. Pastebimai siaurėjant lietuvių kalbos vartojimo sferai, susirūpinta, kas dar likę lietuviška, išsaugoti mokslui, nes greitai neliksią ką rinkti. Šią mintį 1843 m. išdėstė žymus lietuvių kalbos tyrinėjimų, gramatikos, žodyno autorius ir ilgametis lietuviams skirto laikraščio leidėjas F. Kuršaitis (Kurschat)³⁶, ją dar įsakmiau 1879 m. suformulavo "Lietuvių literatūros draugijos" steigėjai, tą pačią pražūtį pranašavę ir Didžiajai Lietuvai. Draugijos steigimo atsišaukime jie sakė, kad lietuvių kalba, iš visų pusių spaudžiama vokiečių, lenkų, rusų, latvių kalbų, greitu laiku išnyksianti. Todėl svarbu esą rinkti, skelbti, tyrinėti lietuvių kalbos, taip svarbios lyginamajai kalbotyrai, duomenis, taip pat tautosaką, etnografinę, archeologinę medžiagą, kitas tautinės kultūros apraiškas³⁷. Draugija iki Pirmojo pasaulinio karo Tilžėje leido savo kasmetinį leidinį, į kurį pateko gana daug dainuojamosios, pasakojamosios, smulkiosios tautosakos, apeigų aprašų, straipsnių, pranešimų ne tik iš Mažosios, bet ir iš Didžiosios Lietuvos. Taip buvo statomas paminklas lietuvių kalbai ir tautai.

Mažojoje Lietuvoje ši nelemta pranašystė išsipildė. Ką iki Antrojo pasaulinio karo vokiečių kultūros ir politikos ekspansija ne visai užbaigė, tą vienu mostu padarė agresija iš rytų. Ši netgi išbraukė iš žemėlapiro

senuosius baltų vietovardžius, gerokai germanizuotus, bet vis dėlto dažnu atveju išlaikiusius pirmines žodžių šaknis. Nebeliko ką rinkti, nebeleno, iš ko galėtum išgirsti vaizdingą lietuvininko žodį. Liko tik tai, kas, tarpininkaujant vokiečių kalbai, per apžvelgtuosius šimtmečius pateko į rinkinius ir leidinius.

Perdėtume sakydami, kad toli į Vakarų pasaulį nukeliavo taip įspūdingai kartkartėmis pasigirdę lietuvių patarlių balsai. Labiausiai į juos įsiklausė ir juos pamėgo tie, kurie patys lietuvių tautosaką rinko, stengėsi pažinti, skelbti ir vertinti, kuriems lietuvių kalba ir tauta buvo tapusi sava ir miela. Kiti tik epizodiškai pasinaudodavo jų darbo vaisiais, vieną kitą tekstą, vieną kitą motyvą įkomponuodami į savo raštus. Kas kita šių rinkėjų ir leidėjų palikimo reikšmė šių dienų lietuvių paremiologijai. Tas palikimas šiandien — neatskirama viso lietuvių patarlių korpuso dalis, korpuso, kuris privalo būti visas paskelbtas. Tada ir Didžiosios, ir Mažosios Lietuvos patarlės tvirtai įeis į pasaulio kultūros istoriją. Ačiū tariame visiems tiems, kurie Mažojoje Lietuvoje per tuos šimtmečius grūdėlis po grūdėlio rankiojo patarlės ir stengėsi parodyti pasauliui lietuviško žodžio vartosenos įvairovę.

¹ Lepner Th. Der Preusche Littauer. Danzig, 1744.

² Lebedys J. Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai // Smulkioji lietuvių tautosaka XVII-XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mįslės/paruošė Jurgis Lebedys. V., 1956. P. II.

³ 1674 m. grįždamas iš Maskvos į Branderburgą ir ilgiau pabuvęs Karaliaučiuje Brandas pasirankiojo žinių apie lietuvius. Kelionės apraše, paskelbtame atskira knygele, jis, be kitų dalykų, pasakojo apie šią tautą, pridėdamas II lietuvių patarlių bei frazologizmų. Aprašas paskelbtas vokiečių kalba 1702 m. (*Brand J. A. Reysen durch die Mark Brandenburg, Preussen, Churland... Wesel, 1702*); olandų kalba — 1703 m.

⁴ *Sjöberg A. Ob odnoj drevneprusskoj poslovice Deves does dantes, Deves does geitka // Scando-Slavica. T. 15. Copenhagen, 1969.*

⁵ Rankraštis, vienetų tyrinėtojų datuojamas 1698, kitų — 1703 m., saugomas Lietuvos Mokslo akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje.

⁶ Smulkioji lietuvių tautosaka. P. 573.

⁷ *Prätorius M. Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubüne .../herausgegeben von D. W. Pierson. Berlin, 1871.*

⁸ *Lebedys J. Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai. P. 12.*

⁹ Visi minimi tekstai, taip pat J. Brodovskio, kitų kalbinių ir etnografinių darbų autorių smulkioji tautosaka paskelbta knygoje "Smulkioji lietuvių tautosaka XVII-XVIII a.", žr. išnašą Nr. 2; Fr. Pretorijaus žodyno autorystė ir parašymo data aiškinama ten pat, p. 508-512.

¹⁰ *Röhricht L., Mieder W. Sprichwort. Stuttgart, 1977. P. 31.*

¹¹ Principium primarium in lingua lithvanica. Rašinio originalas šiuo metu nežinomas. Jo turinį 1937 m. perpasakojo P. Jonikas. Žr. *Jonikas P. Maž. Lietuvos bažnytinės kalbos reformos projektas // Archivum philologicum. K., 1937. Kn. 6. Pakartotinai paskelbtas kn.: Ruigys P. Lietuvių kalbos kilmės būdo ir savybių tyrinėjimas. V., 1986. P. 386-396.*

¹² P. Ruigys mini pagrindines kunigų J. Perkūno ir J. Keimelio, polemizavusių su Mérlinu, tendencijas. Kitų autorių pažymima, kad polemika vyko spausdintu žodžiu. Žr. *Ruigys P. Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas. P. 108, 411-412.*

¹³ Jonikas P. Maž. Lietuvos bažnytinės kalbos reformos projektas. P. 82. P. Jonikas lotynišką žodį proverbia verčia žodžiu *priežodžiai*; šiame straipsnyje verčiama žodžiu *patarlės*.

¹⁴ *Ruhig Ph.* Betrachtung der Littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften. Königsberg, 1745. Naujausios laidos: *Ruhig Ph.* Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften (Königsberg, 1745)/hrzg. von F. Scholz/Linguarum Minorum. Documenta Historiographica, B. 4. Hamburg, 1981; *Ruigys P.* Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas/parengė V. Jurgutis ir V. Vilnonytė. V., 1986. Lietuviškajame Ruigio tyrinėjimo leidime panaudotas taip pat lotyniškas to paties darbo variantas "Meletema", parašytas 1708 m.

¹⁵ *Ruigys P.* Lietuvių kalbos... tyrinėjimas. P. 383.

¹⁶ Ten pat. P. 154.

¹⁷ Tas pats, tik nežymiai pakeistas priedas ir patarlių bei mįslių pluoštai randami ir ankstesnėje lotynų kalba Ruigio parašytoje "Tyrinėjimo" redakcijoje "Meletema".

¹⁸ *Ruigys P.* Lietuvių kalbos... tyrinėjimas. P. 117.

¹⁹ Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum.

²⁰ Antraštė išversta J. Lebedžio. Žr. Smulkioji tautosaka. P. 21.

²¹ Lietuvių literatūros ir istoriografijos chrestomatija: iki 1940 m. / parengė Leonas Gineitis. V., 1988. P. 63.

²² Visi žodyno ir patarlių rinkinio tekstai paskelbti knygoje "Smulkioji lietuvių tautosaka", žr. šio darbo išnašą Nr. 2.

²³ *Mielcke Ch. G.* Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Voerter-Buch. Koenigsberg, 1800.

²⁴ *Nesselmann G. H. F.* Wörterbuch der Littauischen Sprache. Königsberg, 1851.

²⁵ *Schleicher A.* Litauisches lesebuch und glossar. Prag, 1857.

²⁶ Minimas Agrikolos sudarytas ir išleistas pirmasis stambus vekiočių patarlių rinkinys: *Agricola.* Drihundert gemene Zprikworde. Magdeburg, 1528. Daug kartų leistas pakartotinai, išplėstas.

²⁷ Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija. P. 63.

²⁸ Litauisches Lesebuch und Glossar/von A. Schleicher. Prag, 1857.

²⁹ Naudotasi tiesiogiai Brodovskio žodyno rankraščiu.

³⁰ Litauische Märchen, Sprichworte, Rätzel und Lieder/Gesammelt und übersetzt von A. Schleicher. Weimar, 1857.

³¹ Deutsches Sprichwörter-Lexicon.../herausgegeben von K. F. W. Wander. Bd. I-V. Leipzig, 1867-1880.

³² *Lautenbach J.* I. Očerki iz istorii litovsko-latyškogo narodnogo tvorčestva: Opyt sravnitel'nogo izučeniya. Jurjev, 1915.

³³ *Kokare E. J.* Internacionalnoje i nacionalnoje v latyškich poslovicach i pogovorkach. Ryga, 1978; Kokare E. Latviešu un lietuviešu sēkémvardu paralēles. Riga, 1980.

³⁴ *Bezenberger A.* Litauische Forschungen: Beiträge zur Kenntnis der Sprache und des Volkstumes der Litauer. Göttingen, 1882.

³⁵ *Sabaliauskas A.* Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija: iki 1940. V., 1979. P. 84, 85.

³⁶ *Kurschat F.* Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache. Königsberg, 1843. P. 3-4.

³⁷ Aufruf zur Bildung einer Litauischen litterarischen Gesellschaft/Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft. Bd. I (1883). P. 1.

LITHUANIAN PROVERBS FIND THEIR WAY TO THE
WORLD
(LITHUANIA MINOR, THE 17-19 CENTURIES)

KAZYS GRIGAS

Summary

First collections of Lithuanian oral folklore appeared in Lithuania Minor. In the 17th-19th centuries they were used in the works for language practice, ethnographical descriptions published in German, due to specific life conditions of the area. Therefore, Lithuanian folklore, mostly proverbs and phraseological units, fell into the sphere of German culture and escaped the borders of ethnic culture.

T. Lepner, M. Prätorius, P. Ruhig, I. Brodowski and many other authors utilized Lithuanian proverbs as illustrations of the peculiarities of the language, national customs, material and spiritual culture in descriptions of culture and daily life, in dictionaries and research studies. New incentives for the collection of proverbs and their publication were caused by the prosperity of comparative linguistics in the 19th century. Such leading linguists as A. Schleicher, A. Bezzenger cited Lithuanian texts and published folklore collections. Proverbs, the greatest number of which happens to be published in their works, became a means of studies into the sciences of the Lithuanian and Indo-European languages.

Proverbs of Lithuania Minor, which fell into the German publications of the 17th-19th centuries, made the Lithuanian nation famous throughout Western Europe, built up the general outlook on Lithuanians. For modern folklorists they are an extremely significant part of the Lithuanian proverb corpus, preserved ever since and offering data on the history of the genre, as well as on the community of the spiritual culture of Lithuania Proper and Lithuania Minor.